

Igeképzés melléknévből

1. Leíró nyelvtanaink a melléknévből képzett igéket a denominális igéképzésről szóló fejezetben, többnyire a főnévből képzett igékkel együtt tárgyalják, így világosan nem különül el a csak főnévhez vagy csak melléknévhez kapcsolódó képzők csoportja (MMNyR., MMNy.). Mindkét leíró nyelvtan az igenemek alapján három nagy csoportra osztja a denominális igéképzést: 1. a cselekvő igék képzői; 2. a tökéletlen műveltető igékhez hasonló igék képzői és 3. az álvisszaható igékhez hasonló igék képzői (MMNyR. 363–71; MMNy. 129–32). A korábbi nyelvtanokban, pl. BALASSA–SIMONYI, Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. I. Magyar hangtan és alaktan. (Bp., 1895) és D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története (Bp., 1958) című munkájában nem találunk ilyen felosztást. Náluk a jelentés közelebbiről való meghatározása (pl. *válik vmivé, vmilyenné* vagy *tesz vmivé, vmilyenné*) található meg, amit a MMNyR. és a MMNy. is megad, de csak a fent említett három csoporton belül.

1.1. A következőkben tekintsük át, hogy a denominális verbunképzők közül egyes nyelvtanaink melyeket említik meg a melléknévből való képzés példái között (olykor el sem választva a főnévből képzettektől). Az összehasonlítás alapjául a fent említett nyelvtanok szolgálnak.

Képző	TMNy.	Szóképz.	MMNyR.	MMNy.
-l	+		+	+
-l(ik)	+	+	+	+
-ll	+	+	+	+
-ll(ik)	+	+	+	+
-hod(ik), -hed(ik)	+	+	+	
-hosz(ik), -hüszik	+			
-höl, -hül		+		
-heszt	+			
-z	+	+	+	+
-ul, -ül (-ül, -ül)	+	+	+	+
-od(ik), -ed(ik), -öd(ik)	+	+	+	+
-úd(ik), -üd(ik)	+			

Képző	TMNy.	Szóképz.	MMNyR.	MMNy.
-usz(ik), -osz(ik)	+		+	
-ad, ed	+	+		
-ít	+	+	+	+
-sít			+	+
-kod(ik), -ked(ik), -köd(ik)	+	+	+	+
-lkod(ik), -lköd(ik), -lked(ik)	+	+	+	+
-skodik, skedik, sködik		+	+	+
-gat, -get		+	+	
-ng		+	+	
-ikál			+	
-aszt, -eszt			+	

A fenti táblázat azt mutatja, hogy a régies vagy igen ritka előfordulásoktól eltekintve a melléknevek mellett szereplő igeképzők között lényeges különbséget nem találunk az egyes nyelvtanokban.

1.2. A képzők rendszerének hagyományos felosztása (deverbális nomen- és denominális verbunképzők, illetve ezek további két csoportja) helyett BERRÁR JOLÁN elsőként a szintaktikai — lexikai — szemantikai képzés, ezen belül pedig a szófajváltó — szófajtartó — szófajjelölő hármass szerep elkülönítését tartja szükségesnek (Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában: Tanulmányok a mai magyar nyelv alaktana és szófajtana köréből 123). Az 1974-ben megjelent tanulmányt azonban azóta sem követte modernebb szemléletű, az újabb kutatásokat is szem előtt tartó, rendszeres alaktani leírás. A strukturális magyar nyelvtan (szerk. KIEFER FERENC. Bp., 1992) néhány fejezetében (pl. Régensek és vonzatok, 299–527) a szóképzést is érinti, de ez csupán a szóképzés egy-egy részletkérdését villantja fel.

1.3. A névszóból képzett igék csoportjainak a MMNyR.-ben — cselekvő, tökéletlen műveltető és átvisszaható igékhez hasonló igék képzői — elnevezése már önmagában is bizonytalanságot sugall, hiszen nem „igazi” tökéletlen műveltető vagy átvisszaható igével van dolgunk, csak ahhoz „hasonló”-val. De miben hasonlítanak hozzájuk?

A MMNyR. a tökéletlen műveltető igéket a következőképpen határozza meg: a tökéletlen műveltető igék alapszava vagy bizonyos állapotban létet fejez ki, vagy bizonyos állapotbeli változást jelöl. Ennek megfelelően a származékok egyrészt azt jelentik, hogy az alany előidézi, eszközli, hogy vki vmilyen állapotban legyen: *biztat, gyönyörködtet*. Másrészt azt fejezi ki, hogy az alany előidézi, okozza, eszközli, hogy vkinek vagy vminek az állapotbeli változása folyamatba lépjen (folyamatban legyen): *fosztat, osztat, érlel* (204).

Az átvisszaható igék csoportjába pedig a belső történést, továbbá a kölcsönösséget kifejező igéket osztja: *csodálkozik, tépelődik*, stb. (205).

Az apróbetűs megjegyzésekben mindkét igefajta esetében azt olvashatjuk, hogy a tökéletlen műveltető és az átvisszaható ige a gyakorító és kezdő értelmű cselekvő igékhez áll közel, és jelentésbeli mozzanatok, valamint alaki hasonlóságok alapján soroljuk őket a műveltető, illetve az átvisszaható igék közé (i. h.). Ennél pontosabb meghatározást a MMNy. sem ad, s ha figyelembe vesszük, hogy az utóbbi tankönyvként használatos, megállapíthatjuk, bizony nincs könnyű helyzetben, aki e meghatározások alapján akarja elemezni vagy rendszerezni a melléknévből képzett igéket.

De nem sokkal könnyebb a cselekvő denominális igék képzők alapján való besorolása sem, mivel jelentésben egymástól nagyon távol álló igék (*apróz, tisztáz, helyesel, kéklik, zöldell, mellékel*) tartoznak ide a cselekvő ige nagyon tágan kialakított fogalomköre miatt.

1.4. Ha BERRÁR JOLÁN fent említett tanulmánya alapján rendszereznénk a melléknévből alkotott igéket, akkor a grammatikai képzés, a szintaktikai és lexikai képzés bizonyos eseteinek szétválasztása okozhat nehézséget:

Arca szép a júniusi naptól.

Arcát megszépítette a júniusi nap.

KÁROLY SÁNDOR szerint a különbség a *szép* és *szépít* között szintaktikai jellegű, mert „a képzett szó szembeállítható az alapszónak a használatával úgy, hogy a két használat között — a két mondatban — csak a viszonyító funkciójú morfémák különböznek, illetőleg a képzett szó és az alapszó között csak szófaji különbség mutatkozik, s ennek megfelelően változik a szintaktikai szerep (Általános és magyar jelentéstan 350). Ugyanezt a képzett alakot NAGY FERENC lexikai képzésnek tartja, mert csak lexikai transzformáció van: *szépít* = *széppé* tesz, ahol a kihagyott szintagmagtag a képzővel egyenértékű (vö. BERRÁR: i. m. 112). Igaz, más esetekben — kicsinyítés, nagyítás, gyakorítás — egyetértés van a lexikai képzést illetően, de a melléknévből képzett *-it* képzős igék nagy csoportja valószínűleg átmeneti típus lehet, így e képzőcsoport osztályozásához nem használható teljes biztonsággal ez a felosztás.

BERRÁR szerint a szófajkötő jelekkel és a szófajzáró ragokkal szemben a képzők lehetnek: 1. szófajváltók; 2. szófajtartók; 3. szófajjelölők (i. m. 122). Eszerint a melléknévből képzett igék képzői nagyobb részt az első csoportba sorolhatók: *szép* (mn) — *szépít* (ige), de e csoportba tartoznak szófajjelölők is: *pirul* — *pirít* — *pironkodik*, mivel a *pir-* passzív tő, s bár a belőle képzett igék éppen úgy viselkednek, mint a melléknévből képzett igék, a nem élő tövük miatt azonban mégsem tarthatjuk őket szófajváltónak.

2. A melléknévből képzett igék között jól elkülöníthető két csoport: az intranszitiv és tranzitiv igék (*gyengül* — *gyengít*, *melegedik* — *melegít*). KÁROLY SÁNDOR e jelenség alapján a kettős bázisú, azaz *tranzitiv* — *intranszitiv* nyelvek

közé sorolja a magyart, s a denominális igéknek ezt a nagyfokú grammatizáltságát nyelvünk érdekes, tömörítő sajátosságának tartja. E jelenség további kiterjedését látja az *intranszív* — *intranszív* szembenállásban: *szomorodik* — *szomorkodik* (i. m. 360).

2.1. A fent említett megjegyzések alapján a melléknévhez járuló igeképzőkkel kapcsolatban megállapíthatjuk azokat a legfontosabb jellemzőket, amelyek a szótó és a képző közötti kapcsolat pontosabb meghatározását és az igecsoport világosabb osztályozását lehetővé teszik. Ha KÁROLY intranszív — intranszív szembenállását alaposabban megvizsgáljuk, illetve megpróbáljuk átalakítani, a következő eredményre jutunk:

szomorkodik — szomorú lelkiállapotban van

szomorodik — szomorú lesz

Tehát a két intranszív képző közül a *-odik* képzős azt fejezi ki, hogy a cselekvő vmilyen állapotban van, az *-odik* képzős pedig inchoatív, azaz kezdő jelentésű, tehát a cselekvő vmilyen állapotba kerül. Ha pedig ezek mellé odaállítjuk az *-ít* képzős származékát ugyanannak a melléknévnek, világosan látható, hogy a képző tranzitív igét eredményezett, mely azt fejezi ki, hogy a cselekvő a cselekvés tárgyát, a személyt, akire a cselekvés irányul, valamilyen állapotba juttatja. Így a melléknévből képzett igék három legfontosabb csoportja:

1. az alapszóban megjelölt tulajdonság állapotként jellemző rá
2. az alapszóban megjelölt tulajdonságúvá válik
3. az alapszóban megjelölt tulajdonságúvá tesz.

Ezt a felosztást találjuk JEAN-MICHEL BLANCHIER, *Verbes déadjectivaux du finnois et du français c.* kontrasztív tanulmányában (Études Finno-ougriennes 27. 94).

Ilyen alapon a melléknévképzők világos és egyértelmű csoportokba sorolhatók.

2.1.1. Az alapszóban megjelölt tulajdonság állapotként jellemző a cselekvőre. Az egyes képzők között a következő jelentésárnyalatok állapíthatók meg:

— valamilyennek látszik, mutatkozik (főleg színt jelölő melléknevek):

-l (ik): *fehérlik, piroslik*

-ll: *zöldell, sárgáll*

-ll(ik): *kékellik*

— valakinek, valaminek a szerepében működik, valamiként, valamilyenként működik, viselkedik:

-*odik, -kedik, -ködik*: *bátorkodik, irigykedik, hősködik, alkalmatlan-kodik, gondoskodik, kegyetlenkedik*

-*skodik, -skedik, sködik*: *előkelősködik, butáskodik, kíváncsiskodik*

-*lkodik, -lkedik*: *lustálkodik, büszkélkedik, gyengélkedik*

-*ikál*: *sántikál*

-*ng* (ritka): *busong*

-ul, -ül (ebben a csoportban ritkán): *búsul*

-eleg: *szépeleg*

Az e csoportba sorolt képzők mind *intranszitiv* igéket hoznak létre.

2.1.2. Az alapszóban megjelölt tulajdonságúvá válik a cselekvő

-ul, -ül: *lányul, kékül, butul, szépül, szabadul, megkönnyebbül*

-odik, -edik, -ödik: *édesedik, csendesedik, langyosodik, erősödik*

E két képző azonos melléknév mellett is váltakozhat: *lealjasul -lealjasodik*

-ad, -ed: *vígad, kéked (= kékké kezd válni)*

-sz(ik): *betegszik, öregszik*

-hodik, -hedik, -hödik: *újhodik, vénhedik*

-höl, -hül: *vénhül*

-hoszik, -heszik, -höszi: *vénheszik, vénhüszik* (Simonyi, i. m.)

Az e csoportba sorolt igék mind *intranszitiv*ak.

2.1.3. A cselekvőt az alapszóban megjelölt tulajdonságúvá teszi, vagy annak mondja, tartja.

— valamilyenné tesz:

-ít: *újít, bővít, szépít, vakít, búsít, bátorít, hosszabbít*

-sít: *célszerűsít*

-z: *apróz, cifráz*

-gat, -get: *ékesget* (ékesítget, azaz ékessé tesz)

— valaminek nevez, szólít:

-z: *nagyságosoz*

— valamilyennek tart, nyilvánít:

-l: *csúfol, helyesel*

— az alapszóban megjelölt tulajdonságot a kelleténél nagyobb mértékűnek tartja:

-ll: *rosszall* (rossznak tart, mond)

Azok az igék tehát, amelyek azt fejezik ki, hogy valakit valamilyenné tesz, illetve az alapszóban megjelölt tulajdonságot állapotként jellemzőnek tartja vkire vagy vmire, ezért úgy nevezi vagy olyannak mondja, mind *transzitiv* igék.

3. A következőkben megvizsgáljuk, hogy a különböző jelentéscsoportba sorolható melléknevek az itt felsorolt képzők közül melyeket vehetik fel. A vizsgált jelentéscsoportok: külső és belső tulajdonságok, hőmérsékletet és tapintásérzetet kifejező melléknevek és színnevek.

3.1. Néhány külső és belső tulajdonságot jelentő melléknév és a belőlük képzett igék

(Csak az Értelmező kéziszótárban megadott alakokat vettem figyelembe)

Mellék- nevek:	-l(ik)	-ll(ik)	-kodik	-lkodik	-skodik	-ul	-odik	-sz(ik)	-ít	-ll	Egyéb
szép						+			+		-eleg
csúnya						+			+		
csúf									+		-ol
jó-bb						+			+		
rossz				+						+	
lusta				+		+			+		
henye											-él
gyors						+			+		
serény			+								
erős			+				+		+		
gyenge				+		+			+	+	
bátor			+						+		
gyáva					+						
szerény			+								
víg											-d
vidám						+			+		
szomorú			+				+		+		-g
bús						+			+		
bolond						+			+		-z
nagy									+	+	-l
kicsiny					+				+	+	
apró									+		-z
könnyű									+		
nehéz			+			+	+		+		-tel
ritka						+			+		
gyér						+			+		
sűrű									+		-sődik
Össz.:			6	3	2	12	3		21	4	

3.2. Hőmérsékletre és tapintásérzetre vonatkozó melléknevekből képzett igék

Melléknevek:	-l(ik)	-ll(ik)	-kodik	-lkodik	-skodik	-ul	-odik	-sz(ik)	-ít	-ll	Egyéb
forró									+		
meleg							+	+	+		
langyos							+		+		
enyhe						+			+		
hűs, hűvös							+		+		-l
hideg							+	+			
fagyos			+								
kemény							+		+		
puha						+			+		
lágý						+			+		
szilárd						+			+		
durva					+	+			+		
finom			+			+	+		+		
Össz.:			2		1	6	6	2	11		

3.3. Színnevek és a belőlük képzett igék

Melléknevek:	-l(ik)	-ll(ik)	-kodik	-lkodik	-skodik	-ul	-odik	-sz(ik)	-ít	-ll	Egyéb
piros	+						+		+		
fekete		+				+	+				-z(ik)
fehér	+					+	+		+		
zöld		+				+					
sárga		+				+			+		
kék	+	+				+			+		
barna		+				+			+		
lila						+					
szürke		+				+			+		
ősz						+			+		
vörös	+						+				
sötét	+					+	+		+		
világos							+		+		
tarka		+							+		
szőke						+			+		-z
Össz.:	5	7				11	6		11		

3.4. A fenti táblázatok nem teljesekek, mert néhány melléknévhez az itt meg nem jelölt képzők egyike-másika még járulhat (*fekettit, zöldit*), de ezek nem annyira jellemzők az említett melléknévek mellett, mint más esetben, s az Értelmező kéziszótárba ezért nem kerültek be. Nem veszi fel ez a szótár a melléknévekből *-ll* képzővel alkotott, tranzitív igéket, tehát azokat az eseteket, amikor a képző azt fejezi ki, hogy a beszélő az alapszóban megjelölt tulajdonságot a kelleténél nagyobb mértékűnek tartja: *csunyáll* stb.

A táblázatokból leolvashatjuk, hogy a melléknévhez járuló igeképzők közül az *-it* az alapszóban megjelölt tulajdonságtól függetlenül — egy-két kivételtől eltekintve, pl.: *henye, serény* — szinte minden melléknévhez járulhat. Hasonlóképpen gyakori az *-ul* képző a jelentéstől függetlenül, bár az *-it* képzőhöz hasonlítva ritkábban kapcsolódhat a melléknévekhez (a fenti táblázatokban *-it* 43-szor, *-ul* 29-szer), de ha figyelembe vesszük, hogy a 'valamivé tesz' jelentés kifejezésére egyedüli képzőnk az *-it*, illetve az alakváltozatának tekinthető *-sít*, akkor érthetővé válik ez az eltérés használatuk gyakoriságában. A valamivé válást ugyanis az *-ul* (29) képző szinonimájaként az *-odik* (15) is kifejezheti.

Az egyes képzők használata a leggyakoribb melléknévek mellett az alapszó jelentése alapján is eltérő lehet. A színnevek az alapszóban megjelölt tulajdonság állapotként való kifejezésére (a hajszínrre vonatkozó *szőke* és *ősz*, valamint a *lila* kivételével) minden esetben előfordulhatnak az *-l(ik)* vagy az *-ll(ik)* képzővel, viszont egyáltalán nem található meg ez a képző a külső és belső tulajdonságot vagy a hőmérsékletet és tapintásérzetet kifejező melléknévek mellett. A *-sz(ik)* viszont épp az utóbbi kettő mellett fordulhat elő, de nem áll a színnevek mellett.

4. Ha az eddig tanulmányozott, külső és belső tulajdonságra, hőmérsékletre, tapintásérzetre és színre vonatkozó melléknévek vizsgálatát a nyelvjárásokra is kiterjesztjük, azt találjuk, hogy a fentiekben bemutatott denominális verbumképzők más jelentéscsoportba tartozó igékhez is járulhatnak, vagy más, az eddigiekben fel nem sorolt képző is járulhat hozzájuk.

4.1. Az alapszóban megjelölt melléknév a köznyelvben nem társul az adott képzővel. (Mivel a példák mind az ÚMTSz-ból valók, egyenként nem jelölöm ezt.)

- dz(ik)*: *kékedzik* (csak népköltészeti termékekben): *kéklík*
- lkodik*: *csunyálkodik*: *illetlenül viselkedik, beszél*
- lkozik*: *barnálkodik*. Már barnálkoznak felülről a hegyek (Gyöngyös 2161)
- skodik*: *bolondoskodik*
- ál*: *bolondál* (H.szovát 1397: 276): *bolondozik, tréfál*. Ugyan ne *bolondáljon* mán annyit!; *lustál*: *lustálkodik*
- él*: *csunyél*: *csúnyul*
- áz(ik)*: *bolondázik*: *bolondozik, tréfálkodik*
- d(ik)*: *könnyűdik* (Komádi 745): *könnyebbé válik, könnyebbedik*
- sz(ik)*: *bátorszik*: *bátorkodik*

-ül: *megkönnyül:* könnyűvé válik vmi; *koszosul:* piszkossá, koszossá válik (N.kanizsa 1503: M15)

-ll: *kicsill:* kicsinek tart, kicsinyell (J.kisér 297: 6)

Érdekes továbbképzett alak, mely a valamilyenné tesz gyakori ismétlődését fejezi ki:

-ít+él: *melegítél* (Hugyag 2140: 21): gyakran, többször melegít

4.2. Nem a megszokott alapszóhoz, hanem annak továbbképzett alakjához járulnak az igeképzők:

-ül: *könnyedül, megkicsidül, megkicsinyül*

-ít: *könnyedit; langyít:* langyosít

-ll: *könnyedell:* könnyűnek tart; kicsinyell

4.3. Az igeképző nem a megszokott jelentésben szerepel:

-ul: *bolondul:* bolondozik, tréfál (tehát állapotot jelöl), *melegül:* melege van

-ít: *kékit:* kéklík (állapot)

-kedik: *keménykedik:* keményedik, kemény lesz (válik vmilyenné)

4.4. A megszokott igeképző szemantikai képzőként sajátos, egyedi jelentést eredményez:

-ul: *barnul:* esteledik, sötétedik; *bolondul:* bolondozik, tréfál; *lágylul:* (mulatozásban) lankad, fárad

-d(ik): *kékedik:* (szőlő) érik (Nyi. geszte 1331: 237); *megkönnyűdik:* megkönnyebbül (B.újfalu 325)

-kodik: *bátorkodik:* bizakodik (Ny.egyháza 1331: 237); *bolondoskodik:* csúffá tesz vkit vmivel; *csúfkodik:* veszekedik, perel

-el: *kicsidel:* becéz (Moldva 1153: 469)

-ít: *megkicsidít* (világítóeszközt) kisebb fényre állít (Moldva 1153: 469); *csúffit:* különc viselkedésével megbámultatja magát; *csúnyít:* < gyerek > szükségét végzi

-zód(ik): *melegzódik:* (Er.vidék 641): beleeszi magát: (!) A betektségem belém mölögződött volt erőssén (uo.)

-get: *kicsiget* (Andrásfalva - Dtül 332: 26, 179): dédelget

5. Ha az eddig felsorolt viszonylag sok igeképzőt, melyekkel melléknévből képezhetünk igét, gyakoriság szempontjából vizsgáljuk meg, azt tapasztaljuk, hogy a gyakori, alapszóként továbbképzett melléknévek képzői viszonylag ritkábbak, de gyakori használatuk miatt termékenynek érezzük őket. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk a magyar nyelv melléknéveit, kiderül, hogy a képzett melléknévekből szintén az *-ít* képző segítségével fejezzük ki, hogy tesz vmilyenné (olykor ez a jelentés azonban el is halványul, s az igeképző inkább a tranzitivitás kifejezője, pl. *fertőtlenít*), a válik vmivé képzője pedig nem az *-ul* a leggyakrabban, mely annyira jellemző pl. a színnevekre, hanem az *-odik*, az

állapot kifejezésére pedig a *-kodik* a leggyakoribb és legtermékenyebb a mai magyar nyelvben. Míg a magyar nyelv szóvégmutato szótára (szerk. PAPP FERENC, Bp. 1969) alapján 136 *-ul*, *-ül* képzős ige származik melléknévből, addig a szótárba felvett melléknévből képzett igék között 277 *-odik*, *-edik*, *-ödik*, 266 pedig *-kodik*, *-kedik*, *-ködik* képzős, ami alátámasztja az imént elmondottakat.

6. Összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy a melléknévből képzett igék rendszerezése sokkal világosabb, ha az állapotot, illetve a valamilyenné válást és változtatást kifejezőket soroljuk egy csoportba. A tranzitivitás — intranszitivitás szempontjából is teljesen egységes ez a rendszer, hiszen az első két csoportba sorolt képzőkkel intranszitiv, a harmadik csoportba sorolt képzőkkel pedig tranzitiv igéket alkotunk a melléknévekből.

RÉVAY VALÉRIA